

Türkiye Selçuklularında İktâ'

“İqta in Anatolian Seljukids”

Erkan GÖKSU*

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti de iktâ' sistemini uygulamıştır. Ancak devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil Türkiye Selçuklu iktâ'ı, birçok bakımdan Büyük Selçuklu ve sair Yakın Doğu devletlerinden farklı olup, kendine has özellikler taşır. Kendisinden önceki Müslüman Türk devletlerine göre daha merkezîyetçi bir yapıya sahip olan Türkiye Selçuklu Devleti, iktâ' sistemini de bu yapıya uydurmuş ve söz konusu sistemi başarılı bir şekilde uygulamak suretiyle idarî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlenmesini sağlamıştır. Feodal parçalanmaların önüne geçmek için iktâ'lar küçültülmüş ve iktâ' arazilerinin idarî ve askerî idarecilerinin yetkileri sınırlandırılmıştır. Bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkezîyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Türkiye Selçukluları, İktâ' Sistemi, Askerî İktâ', Merkezîyetçilik

ABSTRACT

Anatolian Seljukids as a heir of the Great Seljukids executed the system of iqta. Military and administrative structure of the state was based on the iqta which differs from those of the Great Seljukids and other Near Eastern states and has its own characteristics. Anatolian Seljukids had a more centralist structure than previous Islamic Turkish states and thus adopted more centralist iqta system. By means of this Anatolian Seljukids run the administrative and military mechanism properly. To prevent feudal partition sizes of iqtas were decreased and authority of iqta owners in military and administrative fields was limited. This situation was resulted in a more centralist government with respect to military and administration.

KEY WORDS

System of Iqta Military Iqta, Anatolian Seljukids, Centralism

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber¹ döneminde rastlanan ıktâ', Hulefâ-i Râşidîn², Emevîler³ ve Abbasîler⁴ döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslâm devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir⁵.

İktâ'nın Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde başlayan ve zamanla teamül halini alan bir sistem olması, tarihî tecrübenin gelişim seyri ve

- ¹ el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), **Fütûhu'l-Büldân**, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002., s.16-17, 23, 28-29, 40, 50, 106, 126, 135, 184 ve muhtelif yerler; Ali Şafak, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977., s.197-198, 209-210.; Halil İnalıcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996., s.15.; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985., s.54., Osman Turan, "İktâ", **İA**, V/2., İstanbul 1992., s.950.; Mustafa Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi), İstanbul 2001., s.180-182.; Mustafa Demirci, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.43.
- ² el-Belâzurî (Türkçe terc., s.15-16, 181-182 ve muhtelif yerler); Turan, "İktâ", s.950.; Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, s.182-184.; Demirci, "İktâ", s.43-44.
- ³ el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.45, 50, 177, 183, 190-191 ve muhtelif yerler); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941, s.17-18.; Şafak, a.g.e., s.217.; Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, s.184-185.; Demirci, "İktâ", s.44.; Tsugitaka Satō, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, II., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.447.; Hugh Kennedy, **The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State**, Routledge, 2001., s.82 vd., 140-141.
- ⁴ Mustafa Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi), İstanbul 2001.; Satō, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", s.447-448.; Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.105, 109.; Kennedy, **The Armies of the Caliphs**, s.82 vd.; Şafak, a.g.e., s.208.; Demirci, "İktâ", s.44.; Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985., s.261-262.
- ⁵ Bazı yazarlar, eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde ıktâ'nın muadili uygulamalara rastlandığına işaret etmişlerdir. [M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayımlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981., s.101.; Şafak, a.g.e., s.36-43.; Demirci, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, s.180.; Demirci, "İktâ", s.43.; Cin, a.g.e., s.55, 57.; Kılıçbay, a.g.e., s.263-264.]. Bu cümleden olmak üzere İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde mevcut toprak hukukunu veya arazi tevcihlerini de bir nevi ıktâ' olarak değerlendirenler de mevcuttur. [Bahaeddin Ögel, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002., s.170, 191, 201.]. Ancak muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "nânpâre" (نان پاره), "hubz/ahbâz" (خبز/أخبز), "suyurgal" (سویورغال), tuyûl/tiyûl (تیول) ve "timar" (تیمار) gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın, hem ıstılah hem de sistem olarak İslâm medeniyetine has bir kurum olduğu söylenebilir [Erkan Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)**, I/1, (Mart 2009), s.83-84.].

hareketliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu sürece İslâm hukukçuları da katkıda bulunmuş, mevcut tatbikatı tasvir etmek, gerekiyorsa eleştirmek suretiyle uygulayıcılara yol göstermeyi hedeflemişlerdir. İktâ' konusu klasik dönem fıkıh literatürünün vakıf, cihad, maden, ihyâü'l-mevât gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emvâl, haraç, el-ahkâmü's-sultâniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bunun sonucu olarak literatürde ıktâ'ya konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, ıktâ'dârda aranan şartlar, tahsisin devamlılık arz edip etmeyeceği ve ıktâ' ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fikhî tartışmalara rastlanır⁶.

İslâm tarihi incelendiğinde ıktâ'nın, arazinin mülkiyetiyle birlikte tasarruf hakkının da verildiği "ıktâ'u't-temlik" (اقطاع التملك)⁷, sadece tasarruf hakkının

⁶ "İktâ' konusunda Kur'an-ı Kerim'de hüküm bildiren sarif bir âyet yoktur. Bu husustaki görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayandırılmaktadır. Ayrıca sahabe devri uygulamaları, bilhassa Hz. Ebu Bekir ve Ömer dönemindekiler, sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir. Ayrıca ıktâ'nın cevazı hususunda icmâ vardır. Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı mülâhazalarla ıktâ'da bulunmuştur. Bu ıktâ'ların büyük kısmı 'müellefe-i kulûb'a, bir kısmı da âtil duran tabii kaynakları verimli hale getirmek için yapılmıştır. Bunlar gerçekleştirilirken hem kamu yararı hem de özel mülkiyet korunmuştur. Resûl-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi ıktâ' uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre ıktâ' kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle muhtelif ıktâ' şekilleri geliştirilmiştir. Bu durum, ıktâ' şekilleri ve bunların hükmü konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur. İslâm hukukçuları ıktâ'nın, Müslüman ya da müellefe-i kulûb'dan olup beytü'l-mâl'den istihkak sahibi kişilere hakları nispetinde yapılabileceği hususunda fikir birliği içindedir. Hz. Peygamber'in tahsis ettiği ıktâ'lardan müellefe-i kulûba yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminde de bazı kabile reislerine aynı amaçla ıktâ'lar yapıldığı, Hz. Ömer devrinde ise bu tür ıktâ'ların azaldığı, önceden yapılanların denetlendiği ve âtil bırakılan bazılarının tamamen ya da kısmen iptal edildiği görülmektedir. Beytü'l-mâl'den hak sahibi olmayanlara ıktâ' yapılması hususunda ise görüş ayrılığı vardır. Hazineye ait taşınmazlardan beytü'l-mâl'den istihkak bulunmayanlara ıktâ' yapılması Mâlikîlere ve Hanefîlerden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre caiz değildir. Çünkü beytü'l-mâl üzerinde bütün Müslümanların hakkı vardır. Şâfiîlerle Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler ise kamu yararı gerektirdiği takdirde buna cevaz vermektedir." [Demirci, **Abbasilerde Toprak Sistemi**, s.180-185.; Demirci, "İktâ", s.43; Beşir Gözübenli, "İktâ (Fıkıh)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.49.]

⁷ Bu tür ıktâ'ların, mevât ve mamur arazi ile madenlerden yapılması öngörülmüştür. İktâ'dârın diğer özel mülkleri gibi kira, ariyet, alım satım, hibe, miras vb. akidlere konu olabilir. Bir kimsenin kendisine ıktâ' edilen araziye vakfetmesinin hükmü mülkiyetin sübûtuna bağlıdır. Vakfa konu olan arazinin ıktâ'dârın mülkiyetine geçtiği hukuken sabitse vakıf sahihtir, aksi takdirde sahih olmaz. Temlikten ıktâ' üç türlü taşınmazdan yapılabilir: Mevât arazi, mâmur (âmir) topraklar ve madenler. Hukukçuların çoğunluğu, hazine malından olmayan mevât ve sahipsiz âtil arazi gibi taşınmazların ıktâ'sının onu ihya ederek kamu yararına işleteceği düşünülen herkese yapılabileceği hususunda fikir birliğine varmıştır. Mâlikîler'e göre düşmanlardan silâh zoruyla alınan mevât topraklar temlikten ıktâ' edilebilir. Hz. Peygamber'in, ölü bir araziye tarıma elverişli hale getirenin ona sahip olacağına dair hadislerini ve bu yöndeki uygulamalarını dikkate alan fakihler, mevât toprakların uygun görülen kimselere ihya için ıktâ' edilebileceği

iktâ' edildiği "iktâ'u'l-istiğlâl" (اقطاع الاستغلال)⁸ ve kamuya ait pazar ve konaklama yerlerinden, su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsis edildiği "iktâ'u'l-irfâk" (اقطاع الارفاق)⁹ şeklinde uygulandığı görülmektedir¹⁰. Bununla beraber iktâ'nın hem amaç hem de uygulama bakımından farklılık arz ettiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim İslâm

görüştüğüdür. Kamu yararı gözetilerek ihya amacıyla iktâ' edilen topraklar üç yıl üst üste âtil tutulursa Halife Ömer'in uygulamasına dayanılarak yetkili merci tarafından geri alınır. Ayrıca bir kimseye ihya edemeyeceği kadar büyük toprakların iktâ'sı caiz değildir. Gerek söz konusu sürenin bitiminden önce gerekse ihyanın gerçekleşmesinden sonra arazi işletildiği müddetçe iktâ'dan dönüş caiz olmaz; aksi bir davranış gasp sayılır. Ancak belli bir kullanıma tahsis edilmek şartıyla yapılan iktâ'lar şartın yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilir. Ayrıca bir kişi sahip olduğu iktâ'yı kendi rızasıyla iade edebilir [Gözübenli, a.g.m., s.50-51. Ayrıca bkz., el-Mâverdi (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdi), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994., s.356.; Hasan Enverî, *Istilâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535., s.71-72.; Muhammad Akram Khan, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003., s.91.; Şafak, a.g.e., s.197-204.]

⁸ "İstiğlâl" kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyin gelirinden faydalanmaktır. "İktâ'u'l-vazife", "iktâ'u'l-tazmîn" gibi adlar da iktâ'u'l-istiğlâl ise gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve iktâ'sından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil, sadece kullanım hakkını sağlayan iktâ'dır. Buna "iktâ'u'l-ımtâ" veya "iktâ'u'l-intifâ" da denmektedir. Bazı kamu personelinin ücretlerinin çeşitli devlet gelirlerinin havalesiyle ödenmesi usulü Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle ordu mensuplarına hizmetlerinin karşılığı olarak haraç gibi bazı vergilerin toplama imtiyazının verilmesi uygulaması zamanla askerî iktâ'ları doğurmuştur. Bir iktâ'dâr, sadece kullanım hakkına mâlik olduğu taşınmazı başkasına kiralayabilir veya ariyet olarak verebilir. Bu hüküm, kiracının tasarrufu altındaki taşınmazı başkasına kiralamasının cevazına benzetilmektedir. İktâ'dârın ölümü veya iktâ'nın geri alınması durumunda mülkün el değiştirmesi sebebiyle kira akdi düşer. İntifa hakkı devlet başkanı tarafından babadan oğula miras kalacak şekilde iktâ' edilebilir. Ancak devlet başkanının halefi bu kaydı geçersiz sayabilir. Mülkiyetinin beytü'l-mâle ait olduğu görüşünü savunanlara göre madenler "iktâ'u't-temlik" in değil "iktâ'u'l-istiğlâl" in konusuna girer. Eğer iktâ', savaş için hazırlık yaparak gereği halinde orduya katılmak koşuluyla verilmişse iktâ'dâr intifa hakkını kamu otoritesinin iznini almaksızın başkasına devredemez [Gözübenli, a.g.m., s.51., Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.72.; Khan, a.g.e., s.91.; Şafak, a.g.e., s.205-207.]

⁹ Kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisidir. Hanbelî ve Şâfiîler'e göre kamu yararı bulunması halinde bu tür iktâ'lar caizdir. Kamu yararı ortadan kalkınca yetkili merci tarafından geri alınır. Bu tür iktâ'lar, iktâ'dârın ölümüyle miras hükümlerine tâbi olmaz. İktâ'nın bedelsiz yapılması asıldır. Bununla birlikte Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîler ile Şâfiîler'den bazılarının göre bir defaya mahsus ya da her yıl ödenmek üzere belli bir bedel karşılığında iktâ' yapılması da caizdir. Bu durumda iktâ'nın bedeli beytü'l-mâle aktarılır. Ancak bazı Şâfiîler iktâ'nın bir çeşit atıyye, hibe veya teşvik olduğu gerekçesiyle bedel karşılığında yapılmasına cevaz vermemektedir. Çünkü bedel talebi satış akdinin özelliğindedir [Gözübenli, a.g.m., s.51. Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.72.; Khan, a.g.e., s.92.; Şafak, a.g.e., s.207.]

¹⁰ el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.356 vd.; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991, s.28-30.; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988.; Tsugitaka Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun*, Leiden:

lilik arz ettiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim İslâm medeniyetine ait her müessesese gibi ıktâ' da bir yandan muhtelif siyasî ve ictimai hadiseler diğer yandan İslâm toplumunu oluşturan farklı millet ve kültürlerin katkısıyla tekâmül etmiş ve neticede her devlet, ıktâ' sistemini kendi siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre tadil veya tekâmül ettirerek uygulamıştır.

İktâ' sisteminin tarihi tekâmülünde Selçuklular devri özel bir yer teşkil eder¹¹. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle düzenlenen ıktâ' nizâmı¹², yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmekten ibarettir. Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ' sistemi üzerinde yaptığı düzenleme, önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idarî ıktâ' (administrative ıqtâ') ile örneklerine pek az rastlanan askerî ıktâ'nın (military ıqtâ')¹³ terkihi ve böylece ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî

Brill 1997., s.1-2.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", s.447.; Şafak, a.g.e., s.197-198.; İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s.19.

¹¹ Geniş bilgi için bkz., Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s.83-96.

¹² İktâ' sisteminin Selçuklulardan önce de mevcut olduğunu zikretmiştik. Bunun yanında Büyük Selçuklularda da Nizâmü'l-mülk'ün söz konusu düzenlemesinden önce ıktâ' tevcihine dair kayıtlar mevcuttur [el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999., s.29.; İbnü'l-Esir (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esir), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Tahkik. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyayın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987., s.59.]. Esasen Nizâmü'l-mülk de "eskiden askerlere ıktâ' verme usulünün olmadığını zikretmekle beraber [Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), s.134., (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982., s.127], "eski sultanların" ıktâ'dan nasıl yararlandıklarına dair örnekler vermektedir [Nizâmü'l-mülk, s.43-55., (Türkçe terc., s.41-51.)]. İktâ' sisteminin Büyük Selçuklularda çok kısa bir süre içerisinde düzenli bir şekilde ülkenin tamamında uygulanabilmiş olmasının sebebi de bölge halkı ve devlet ricâlinin, söz konusu sisteme yabancı olmamalarına bağlanabilir [V. Xylyfly/Huluflu, **Sülcyk Devlütinin Daxili Kyrylyşyna Dajir**, (ADETI Nışrijatı), Baqı 1930., s.12.; Kılıçbay, a.g.e., s.263-264.].

¹³ Askerî ıktâ'nın Selçuklulardan önce Fâtımiler, Büveyhoğulları ve Eyyübilerde uygulandığı bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz., Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.60-64.; C. E. Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.; D. T. Suzuki, "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", **Orient**, 18 (1982), s.83-105.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.6-7., 18-42.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", s.448.; Ira Marvin Lapidus, **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press., 2002., s.116, 122.; Turan, "İktâ", s.951.; Demirci, "İktâ", s.45.; Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.47.

bir işlev kazanmasını temindir¹⁴. Bu yeni ıktâ' nizamı, hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup Büyük Selçuklulardan sonra Atabeglikler, Hârezmşâhlar, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler, Memlûkler, Osmanlılar hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır¹⁵.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de ıktâ' sistemi uygulanmıştır. Ancak Türkiye Selçuklu ıktâ'ının mahiyeti ve sistemin işleyişiyle ilgili muhtelif çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, konuyla ilgili bütün hususların tam olarak aydınlatılabildiği söylenemez. Bu durumun temel sebebi, döneme ait kaynaklarda konuyla ilgili yeterli bilginin mevcut olmamasıdır. İktâ' tevcihi ve bununla ilgili muamelata ait resmî vesikalardan mahrum olduğumuz gibi¹⁶, İbn Bîbî ve diğer muasır kaynaklarda rastlanan bilgiler de konunun bütün yönlerini aydınlatmaktan uzaktır.

¹⁴ Bu sistem neticesinde ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça önemli bir gelişmedir. Zira bu sistemle devlet, gulâmlardan teşekkül eden merkez kuvvetleri dışında ordunun büyük kısmını oluşturan ıktâ' askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, bununla da kalmayarak maiyetlerini, sefer için gerekli erzak, at, silâh, çadır gibi teçhizatlarını buldukları ıktâ'lardan temin eden ve sistemin düzenli işleyişine paralel olarak büyüyen düzenli ve daimî bir orduya sahip olmuştur. Eserinde siyaset, ahlak, felsefe gibi muhtelif konular yanında ordu ve savaş taktikleri hakkında da bilgi veren Muhammed bin Turtûşî, (451-520/1059-1126), askerî ıktâ'nın Endülüs'teki uygulaması ve önemi hakkında şunları söylemektedir: "Toprakların askerlere ıktâ' edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine ıktâ' edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı. Dolayısıyla topraklar mamur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silâhlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebu Âmir'in askerî ıktâ' sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askerî sisteme dönüldü." (Sirâcü'l-mülûk, II. 498-499'den nakleden Demirci, "İktâ", s.46.) Melikşâh döneminde 400.000 kişi olduğu rivayet edilen [Nizâmü'l-mülk, s.133., (Türkçe terc., s.216.)] Büyük Selçuklu ordusunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî ıktâ' sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılır.

¹⁵ Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ' düzenlemesi ve Büyük Selçuklular dönemi ıktâ' sistemi hakkında toplu bilgi için bkz. Erkan Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s.87-93.

¹⁶ Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türkiye Selçuklularında ıktâ' tevcihinin "Dîvân-ı Pervâneği"de yazıldığı İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugedî), **el-Evâmîrü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., s. s.348.), sicil defterlerine kaydedildiği (İbn Bîbî, s.121.) ve ıktâ' tevcih edilen kimselere bu muamelata ilişkin menşûrlar verildiği malumdur (İbn Bîbî, s.209). Ancak bu vesikalardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Bununla beraber bazı münşeat mec-

Mevcut kayıtları değerlendiren bazı araştırmacılar, zaman zaman tahminler bazen de genellemeler yapmak suretiyle konuya ışık tutmaya çalışmışlarsa da meselenin tam anlamıyla çözümü mümkün olmamıştır. Üstelik araştırmacılar tarafından ileri sürülen farklı görüşler, konu hakkında hararetle bir tartışmanın başlamasına zemin hazırlamıştır ki bu durum ıktâ'yı Selçuklu tarihinin üzerinde en fazla tartışılan meselelerinden biri haline getirmiştir¹⁷.

Türkiye Selçuklu ıktâ'ının, Büyük Selçuklu ve sair Yakın Doğu devletlerinden farklı, kendine has özelliklere sahip bir nizam olduğunu ileri süren Osman Turan, Türkiye Selçuklu ve buna bağlı olarak da Osmanlı ıktâ'ının menşeyini Orta Asya geleneğine bağlamış¹⁸ ve onu takip eden birçok araştırmacı da Selçuklu ıktâ'ının, eski Türk toprak hukuku ve "ortak hâkimiyet" prensibinin yeni şartlara uydurulmasından ibaret olduğu fikrini benimsemişlerdir¹⁹.

Türkiye Selçuklu ıktâ'ı üzerinde muhtelif çalışmaları bulunan ve ıktâ'nın feodalite ile alâkalandırılmasına en ciddi tenkidleri yapan Claude Cahen de Orta Asya geleneğini tümünden reddetmemekle beraber, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının menşeyinin sadece buna bağlanamayacağını söylemektedir. Ona göre Selçuklu Türkiye'sinde tesis edilen toprak hukuku ve ıktâ' nizamı üzerinde, Türklerin Anadolu'ya geldikleri sırada bölgede uygulanmakta olan Bizans

mualarında sübaşı tayini vb hususlara dair vesika numuneleri mevcut olup bunlardan, ıktâ'yla ilgili malumat edinmek mümkündür.

¹⁷ Tartışmaların bir yönünü, ıktâ' sisteminin menşeyi ve uygulamaları ile ilgili hususlar teşkil ederken diğer yönünü de ıktâ'nın Ortaçağ Avrupa feodalitesi ve Bizans "thema"sı veya "pronoia"sı ile karşılaştırılması, hatta alâkalandırılması oluşturmaktadır. Bu konudaki görüş ve değerlendirmeler hakkında toplu bilgi için bkz., Xylyfly, a.g.e., s.15-17.; Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc. Lütü Güçer), *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s.348-358.; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979., s.55-59, 182-185.; M. Fuad Köprülü, "Ortaçağ Türk-İslâm Feodalizmi", *Bellekten*, V/19 (1941), s.319-334.; Aynı yazar, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.94 vd.; Ann K. S. Lambton, "Reflections on the Iqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965., s.358-372.; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)*, II., University of Chicago Press, 1977., s.49-52.; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islams*.1-18.; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002., s.354-355.

¹⁸ Turan, "İktâ", s.952-953.

¹⁹ Toplu bilgi için bkz., M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimâî ve İktisadî Hayat*, (Marmara Üni. Türkiyat Araş. Ens., Doktora Tezi, İstanbul 1997., s.96 vd.; Kılıçbay, a.g.e., s.262 vd.

“pronoia” sı, İslâm ve Sâsânî geleneklerinin de belirleyici bir rolü bulunmaktadır²⁰.

İktâ'nın daha Anadolu'nun fethi sırasında bölgede uygulanmaya başlandığı ve zamanla bir yandan bu yeni coğrafyanın siyasî, sosyal ve iktisadî şartlarına diğer yandan ise Türkiye Selçuklularının idarî politikası doğrultusunda tekâmül ederek kendine has bir mahiyet kazandığı şüphesizdir. Nitekim Anadolu'daki ilk arazi tevcihlerinin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular tarafından yapıldığı malumdur²¹. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra da aynı uygulama devam etmiş ve Süleyman Şâh'tan itibaren başta Anadolu'da faaliyet gösteren Türkmen begleri olmak üzere muhtelif devlet ricaline araziler tevcih edilmiştir²². Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemine tesadüf eden ve zaman zaman ıktâ' olarak adlandırılan bu ilk arazi tevcihlerini, gerçek manada ıktâ' olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir²³. Her ne kadar bu ilk arazi tevcihlerinin klasik ıktâ' nizamına veya bu nizamın öngördüğü şart ve hukuka uygun olup olmadığını gösteren etraflı malumat mevcut değil ise de -daha önce de muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz üzere- devletin siyasî, idarî ve askerî yapısının büyük oranda Türkmen unsuruna, aşiret anelerine dayandığı, siyasî ve idarî yapılanmanın, merkezî otoritenin tam anlamıyla tesis edilemediği “kuruluş dönemi”nde, diğer müesseseler gibi ıktâ' nizamının da henüz tam anlamıyla ve sistemli bir şekilde uygulandığını söylemek oldukça

²⁰ Cahen'in ıktâ' hakkındaki görüşleri için bkz., Claude Cahen, “Iqta”, *EP*, V, (E. J. Brill Pres), Leiden 1986, s.1088-1091.; Aynı yazar, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 55-59, 176-179, 182-185.; Aynı yazar, “Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?”, s.348-358.

²¹ Zahirü'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamidü'l-Mülk), Tahran 1332., s.28.; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999., s.38-39.; Kerîmü'd-dîn Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999., s.17.; *Anonim Selçuknâme, (Târih-i Âl-i Selçuk der Anadolu)*, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952., s.35., (Türkçe terc., s.23.). Bazı kaynaklarda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğulları'nın da Anadolu'ya gelmelerinin bu tür arazi tevcihi neticesinde vuku bulduğu kaydedilmişse de bu konu tartışmalıdır. Konu hakkındaki görüş ve değerlendirmeler için bkz., İbrahim Kafesoğlu, “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?”, *TED*, Sayı.10-11 (1981), s.1-28.; Salim Koca, *Malazgirt'ten Miryokefalona*, Çorum 2003., s.33-37.

²² Cenâbî, Süleyman Şâh'ın İstanbul'dan Trablus'a kadar olan bütün kale ve kasabaları ele geçirip adamları ve maiyyetindekileri ıktâ' ettiğini zikretmiştir [Cenâbî Mustafa Efendi, *el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir*, (Haz. Muharrem Kesik, Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994., s.2.]

²³ Büyük Selçuklular döneminde olduğu gibi [Ann K. S. Lambton, “Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s.365.], Türkiye Selçuklularında da ıktâ' teriminin bazen genel, bazen de teknik anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

zordur²⁴. Bu durumda daha çok Türkmen beglerine yapılan arazi tevcihlerinin, yeni fethedilen yerlerin begler arasında taksimi mahiyetinde olup bir yandan Türkmenleri yeni fetih faaliyetlerine yönlendirmek diğer yandan ise yerleşik hayata geçmelerine zemin hazırlamak amacına matuf olduğu söylenebilir. Bu hususa dikkat çeken Cahen de Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak idaresi ele alınırken kullanılan kavramların dikkatli seçilmesi gerektiğini, XII. yüzyılda, yani birinci dönemde topraklarda yapılan taksimatın ıktâ' olmadığını, bu tevcihlerle daha sonraki dönemlerde ordudaki emirlere verilen ıktâ'ların birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmektedir²⁵.

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idarî ve ictimai nizamın büyük ölçüde tesis edildiği XII. yüzyıl sonlarından itibaren ise ıktâ'nın hızla yaygınlaştığı ve Selçuklu Türkiye'sine has özelliklerle devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil ettiği görülmektedir. Bu dönemde, bir yandan bir asırlık kuruluş devresinde meydana gelen "telakki farklılığı" veya "zihniyet değişikliği"²⁶, diğer yandan ise siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkezî bir yapıya bürünen devlet, ıktâ' nizamını da bu yapıya uydurmuş²⁷ ve söz konusu nizamı başarılı bir şekilde uygulamak sure-

²⁴ Klasik ıktâ' nizamının uygulanabilirliği, her şeyden önce merkezî otoritenin etkinliği ve yerleşik devlet düzeniyle alakalıdır. Büyük Selçukluların ıktâ'yı bütün ülkeye yaymalarına karşılık Türkmenleri tam anlamıyla sisteme dâhil edememeleri ve merkezin kontrolü altına alamamaları bundan kaynaklanmaktadır.

²⁵ Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s.176-178.; Polat, a.g.t., s.99-100. [Cahen, ayrıca "muayyen müesseseleri anlatan tabirlerin teknik ve gerçek manasında kullanılmasında azamî itina göstermek ve bu bakımdan mesela bir feodal olan mukta'yı rastgele amir, beğ, beglerbeyi, sâhib, şihne, sübaşı ve serleşker'e otomatik bir tarzda benzetmemek gerektiğini" söylemektedir. Cahen "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s.355.]

²⁶ Köprülü'nün "telakki farklılığı" dediği "zihniyet değişikliği"nden kasıt, "göçebe" hayattan "yerleşik" hayata geçiş süreci içerisinde yaşanan fikrî ve zihni değişimdir. M. Said Polat, zihniyet ile yerleşim ilişkisinin, iki şekilde meydana geldiğini söylemektedir. Bunlardan birincisi, zihniyet değişimi ile yerleşimin tabii bir şekilde seyretmesi ve göçebelerin uzun bir süreçte bu değişimi geçirdikten sonra yerleşime hazır hale gelmeleri; ikincisi, tabii süreçte olmayıp zihniyet yapısı yerleşimi kabul etmediği halde şartların onu buna zorlaması sonucunda gerçekleşen yerleşimdir [Polat, a.g.t., s.88-89., Ayrıca bkz., Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s.353-354.]

²⁷ Sistem olarak ıktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlandırılması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine has bir payitaht düzeni ve merkezî devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir [Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.63, 65, 66.; Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoly M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.156.; Hodgson, **The Venture of Islam**, II, s.50.]. Ancak merkezî devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir [Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s.90.].

tiyle idarî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlemlerini sağlamıştır²⁸. Nitekim kuruluş döneminde bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emîr ve kumandanlara ıktâ' olarak terk edilmekte iken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra, "feodal" parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle Anadolu'da askerî ıktâ'ların küçültüldüğü ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen büyük emîr ve kumandanların -o bölge askerlerinin kumandanı olmakla beraber- salâhiyetlerinin tamamıyla tahdid edildiği, bütün vilâyetin vergileri, maiyyetindeki askerlere ait malî gelir ve ıktâ'lar üzerinde tasarruf hakkı tanınmayarak sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifasının temin edildiği görülmektedir. Böylece Türkiye Selçuklu ıktâ'ı, "feodal" parçalanmalara, mukta'ların başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkezîyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmiştir ki bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkezîyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır.

Bu durum, "Tekârîrü'l-Menâsıb" ve "Rüsûmü'r-Resâ'il"de yer alan serleşkerlik menşûrlarından, açık bir şekilde anlaşıldığı gibi²⁹, İbn Bîbî'nin kayıtları da bu yöndedir³⁰ Eserine, XII. yüzyılın sonlarından (1192) itibaren başlayan müellif, eserinin başlarından itibaren sık sık ıktâ' tevcihlerinden bahsetmek suretiyle hem ıktâ' sisteminin Selçuklu Türkiyesi'nde yaygın bir şekilde uygu-

²⁸ Bazı yazarlar, bu durumun, Anadolu topraklarının gayr-i müslimler elinden fethedilmesi hadisesinin tabii neticesi olarak arazinin, hemen hemen bütün ülkeye şamil bir şekilde "mîrî" sayılmasına bağlamışlardır. Buna göre "daha fetihten itibaren toprakların büyük kısmının devlet tasarrufunda tutulması ve daha sonra bu nizamın üzerine kurulan askerî ıktâ'ların devlet kontrolüne tâbi kılınması, öteki Selçuk şubelerini çabucak parçalayan "feodalleşme" hadisesine engel olmuştur. Neticede etnik durumu itibarıyla Büyük Selçuklulara ve diğer kollara nazaran göçebe ananelerinin daha fazla cari olmasına rağmen, onlardan daha kuvvetli bir merkezîyet sistemi tatbik edilebilmesinin bir sebebi budur." [Nejat Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), s.98.]. Bu görüşe karşı çıkan bazı yazarlar ise Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu Bizans'tan değil, bölgeyi daha önce fethetmiş bulunan Türk İslâm fatihlerinden aldıklarına dikkat çekerek, Anadolu'daki mîrî rejimin, bölgedeki Türkmen beglerinin tasfiyesinden sonra onların mülklerinin devlet mülkü (mîrî) haline getirilmesiyle kurulduğunu iddia etmişlerdir [Kılıçbay, a.g.e., s.283.].

²⁹ *Tekârîrü'l-Menâsıb*, (Neşr. Osman Turan), Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar), TTK Yay., Ankara 1988., s.13-30; Hasan b. 'Abdî'l-Mu'min el-Hoyî, *Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963., s.26-27.

³⁰ Müellif, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın "En büyük bir serleşker (sübaşı) küçük bir hata yapsa, adalete, örfе, şeriata, muamelata aykırı davransa, ona büyük bir ceza buyurur, bazen onun varlık ağacını, devrilmiş hurma ağaçları gibi kökünden kazır, suçlulara 'belki yollarından dönerler diye and olsun onlara büyük azabdan önce dünya azabını tattırırız' hükmünü okur, onlara ders verip hizaya getirmek için 'şüphesiz suçlulardan ölç alacağız' ayetini söylerdi" demek suretiyle bu hususa işaret etmektedir [İbn Bîbî, s.225.]. Türkiye Selçuklu ıktâ'ların merkezîyetçi yapısı hakkında toplu bilgi için bkz., Xylyfly, a.g.e., s.18-19.; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yay., Ankara 1988, s.76.; Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s.354., Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", s.91-156; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s.232-245.]

landığını göstermekte hem de Türkiye Selçuklu ıktâ'nın genel özellikleri, kimlere, ne zaman ve ne şekilde ıktâ tevcih edildiği, ıktâ edilen arazinin ve mukta'ların hukukî durumu gibi konularda önemli bilgiler vermektedir.

İktâ'yla ilgili ilk kaydına II. Rüknu'd-dîn Süleyman Şâh'ın tahta oturduğu 1196 yılında tesadüf edilen³¹ İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Türkiye Selçukluları döneminde ıktâ'lar sultan veya sultan adına bazı büyük devlet ricali tarafından belli bir hizmet karşılığı³² veya bağış şeklinde tevcih edilmektedir³³. İktâ' arazisi ve gelirleri "dîvân-ı istifâ"nın kontrolünde olup³⁴ ıktâ' menşurları "Dîvân-ı Pervâneğî"de kaleme alınmaktadır³⁵. Yeni fethedilen bölgelerin uygun görülen bir miktarı ıktâ' arazisi olarak belirlenmektedir.³⁶ Meliklere, sivil ve askerî ricale, maaş veya hizmetlerinin karşılığı, ödül, bağış, bazen de hizmete teşvik amacıyla ıktâ'lar verilmekte³⁷ ve ıktâ' menşurları, hükümdar değişikliği sırasında yenilenmektedir³⁸. Tevcih edilen bir ıktâ' arazinde eksiltme yahut değiştirme olmayıp, mukta'ın eceliyle ölümü halinde "nânpare"si ailesine veya yakınlarına kalmaktadır³⁹. Buna karşılık daha önce tevcih edilmiş olan bir ıktâ' arazisi genişletilebilmektedir⁴⁰. İktâ'lardan gelen vergiler, devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olup⁴¹, mukta'nın, kendisine ıktâ' edilen arazi üzerinde yaşayan halktan, normal vergi (rusûm) dışında "bir tavuk kanadı" bile talep edememektedir⁴².

Türkiye Selçuklu ıktâ'nın askerî vasfından da söz etmek gerekir. Döneme ait kaynaklar, Cahen'in "Türkiye Selçuklu ıktâ'nın askerî bakımdan bir önemi haiz olmadığı" görüşünün⁴³ aksine, söz konusu sistemin askerî vasfını açık bir

³¹ İbn Bîbî, s.33.

³² Çiçin Kalesi'nin fethiyle ilgili başka bir kayıt da dikkat çekicidir. İbn Bîbî, bu münasebetiyle verdiği bilgide, Emîr-i Meclis'in "leşker-i hâssa"sında bulunup onun tarafından geniş ve verimli ıktâ'larla mükâfatlandırılmış olan 100 Kürt gulâmdan da bahsetmiştir [İbn Bîbî, s.165-166.] ki bu kayıt, ıktâ'ların askerî hizmet karşılığında verildiğini ve Türkiye Selçuklu ıktâ'nın - en azından bu dönem için- ne derece yaygınlaşmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Emîr-i Meclis'in bu ıktâ'ları kendi ıktâ'mı parçalamak suretiyle mi yoksa Sultan adına mı verdiği tam olarak anlaşılamamaktadır.

³³ İbn Bîbî, s.496 ve muhtelif yerler.

³⁴ İbn Bîbî, s.733.

³⁵ İbn Bîbî, s.348.

³⁶ İbn Bîbî, s.146.

³⁷ İbn Bîbî, s.113, 120, 149, 120, 273, 289 ve muhtelif yerler.

³⁸ İbn Bîbî, s.113, 120, 209-210.

³⁹ İbn Bîbî, s.128.

⁴⁰ İbn Bîbî, s.168.

⁴¹ İbn Bîbî, s.605.

⁴² İbn Bîbî, s.477-478.

⁴³ Müellif, Türkiye Selçuklu ıktâ'nın, başka Müslüman devletlerde taşıdığı askerî önemi taşımadığı iddia etmiş [Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s.182.] ve Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan

şekilde ortaya koyar mahiyettedir. Nitekim İbn Bîbî, ıktâ' askerlerini genellikle "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" ifadeleriyle zikretmiştir. Bunların yanında, herhangi bir sefer veya hadise mü-nasebetiyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet asker-leri" tabirlerinin, ferman gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve vazifelerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına, memleketlerine döndükleri kaydedilen askerî kuvvetlerin de ıktâ' askerleri olduğu şüphesizdir. Ayrıca ıktâ' arazilerinin idarî ve askerî âmirleri olmaları hasebiyle ıktâ' askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla ilgili her kayıt da ıktâ' askerleriyle ilişki-lidir.⁴⁴

Türkiye Selçuklu ıktâ'nın askerî vasfı, döneme ait münşeat mecmualarında yer alan muhtelif vesîkalar tarafından da teyit edilmektedir. Nitekim "Tekârîrü'l-Menâsıb"da yer alan bütün serleşkerlik menşurlarında, serleşkerlerin, bölgedeki ıktâ' askerlerinin göreve hazır halde bulundurulma-sından sorumlu oldukları belirtilmiştir.⁴⁵ "Rusûmü'r-Resâ'il"deki bir vesikada da ashâb-ı ıktâ'ât'ın özürsüz olarak hizmette kusur etmeleri ve askerleri teftiş ('arz) vaktinde hazır bulundurmamaları halinde ıktâ'larını değiştirmek veya ıktâ' sahibini azletmek salahiyetinin serleşkere verildiği görülmektedir⁴⁶ ki bu kayıtlar, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Köseadağ Savaşı'ndan (1243) sonra Moğol ve-sayeti altına girmesi, birçok müessese gibi ıktâ' nizamını da olumsuz etkilemiş-tir. Selçuklu Türkiye'si, Moğol istilası esnasında tamiri kabil olmayan kayıplara uğramış, Moğol askerlerinin ayak bastığı yerler harabeye dönmüş, cemiyette huzur ve emniyet kalmamıştır. Hepsinden önemlisi, yabancı istilâsı ve tahak-kümü, devletin kurulu idarî ve sosyal düzenini yıkacak her türlü faaliyet ve gelişmeler için çok müsait bir ortam yaratmıştır.⁴⁷ Bu dönemde bir yandan siya-sî ve idarî mekanizmada, diğer yandan ise sosyal ve iktisadî yapıda meydana

unsurlar arasında ıktâ' askerlerinden hiç bahsetmemiştir [s.228-231.]. Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi [Alessio Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rum", *Annali*, 38/4 (1978), s.351.; Polat, a.g.t., s.109.; M. Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", *Türk-lük Araştırmaları Dergisi*, 17 (Bahar 2005), s.36.] Cahen, bu iddiasını materyal eksikliğine bağ-lamaktadır. Hâlbuki konuyla ilgili kayıtlar dikkatle incelendiğinde bu iddianın gerçekçi olma-dığı anlaşılmaktadır.

⁴⁴ İktâ' askerlerinin Türkiye Selçuklu ordusundaki yeri hakkında geniş bilgi için bkz., Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, (Gazi Üniversitesi SBE., Doktora Tezi), Ankara 2008, s.77-110.

⁴⁵ *Tekârîrü'l-Menâsıb*, s.13-30.

⁴⁶ *Rusûmü'r-Resâ'il*, s.26-27.

⁴⁷ Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înüd'd-dîn Süleyman*, DTCF Yay., Ankara 1970., s.36-37.

gelen sarsıntı, ıktâ' nizamının düzenli bir şekilde işlenmesine imkân vermediği gibi, her geçen gün bozulmasına zemin hazırlamıştır. 1243 öncesinde sınırlı bir şekilde uygulanan ıktâ'ların mülk haline getirilmesi uygulaması, Moğol idarecilerinin de etkisiyle hızla artmıştır⁴⁸.

İktâ'ların mülkleşmesi hadisesinden en kârlı çıkanlar, Moğollara yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuştur. Özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların ellerine geçmiştir. Moğolların Anadolu Selçuklu Devletini yıkmaları sonucu, eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler haline gelmiş, diğer bölüm ise Moğol valilerin ellerinde beyliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki devlet memurları ise devlet topraklarını paylaşmışlar veya ellerindeki ıktâ'ları, özel mülk haline dönüştürmüşlerdir⁴⁹. Diğer yandan saltanat mücadelesine girişen melik ve sultanlar da galip çıkmanın yolu olarak, devlet topraklarından temliklerde bulunmayı görmüşlerdir. IV. Kılıç Arslan'ın Erzincan civarındaki toprakları emîrlere ıktâ' olarak dağıttıktan sonra, mücadele ettiği kardeşi II. İzzü'd-dîn Keykâvus'u yenmesi halinde buraları onlara temlik edeceğine dair söz vermesi, bu hususa dair dikkat çekici bir örnektir.⁵⁰

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti de ıktâ' sistemini uygulamıştır. Ancak devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil Türkiye Selçuklu ıktâ', birçok bakımdan Büyük Selçuklu ve sair Yakın Doğu devletlerinden farklı olup, kendine has özellikler taşır. Nitekim siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkıyla merkezîyetçi bir yapıya bürünen devlet, ıktâ' nizamını da bu yapıya uydurmuş ve söz konusu nizamı başarılı bir şekilde uygulamak suretiyle idarî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlenmesini sağlamıştır. Büyük Selçuklularda bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emîr ve kumandanlara ıktâ' olarak terk edilmekte iken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra, "feodal" parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle Anadolu'da askerî ıktâ'lar

⁴⁸ Olcaytu döneminde (1304-1316) harap olmuş toprakların mamur hale getirilmesi için, dîvâna ait toprakların şuurlu bir şekilde mülkleştirilmesi [Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, **Târîh-i Güzîde**, (Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâ'î), Tahran 1362., s.480], bu tarihte bile Selçuklu topraklarının bir kısmının devlet mülkiyetinde olduğunun göstergesidir (Polat, a.g.t., s.109.)

⁴⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2002., s.486.; Cahen, **Anadolu'da Türkler**, s.320.; Kılıçbay, a.g.e., s.284.

⁵⁰ İbn Bibî'nin kaydına göre IV. Kılıç Arslan, "Rum topraklarının çoğunu sıradan ve seçkin kişilerin mülkü (emlak-ı hâss u âm) yapmış ve o konuda herkese hutût-ı şer'î, menâşir-i sultânî ve emsile-i dîvânî yazarak hak sahiplerine bağışlamıştır [İbn Bibî, s.642.].

küçültülmüş ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen emîr ve kumandanların salahiyetleri, sadece o bölge askerlerinin kumandanı olmakla tahdid edilmiştir. Türkiye Selçuklu serleşkerlerinin (sübaşı) askerî âmiri buldukları bölgenin vergilerini toplama, maiyyetindeki askerlerin malî gelirleri veya ıktâ'ları üzerinde tasarruf etmelerinin önüne geçilerek sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifa etmelerini sağlayan bir düzenleme yapılmıştır. Böylece Türkiye Selçuklu ıktâ'ı, "feodal" parçalanmalara, mukta'ların başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkezîyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmiş ve bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkezîyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır. Ancak bu yapı Moğol istilasıyla beraber ortadan kalkmıştır. ©

KAYNAKLAR

- Aksarayî (Kerîmü'd-dîn Mahmud Aksarayî), **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.
- Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoly M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.152-171.
- Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu)**, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Neşr ve çev. Feridun Nafiz Uzlu), Ankara 1952.
- Athamina, Khalil, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s. 101-114.
- Bombaci, Alessio, "The Army of the Saljuqs of Rum", **Annali**, 38/4 (1978), 343-369.
- Bosworth, C. E., "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.
- Cahen, Claude, "Iqta", **EI²**, V, (E. J. Brill Pres), Leiden 1986, s.1088-1091.
- Cahen, Claude, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc. Lütfi Güçer), **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s.348-358.
- Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- Cenâbî Mustafa Efendi, **el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir**, (Haz. Muharrem Kesik, Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.
- Demirci, Mustafa, **Abbasîlerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), **Fütûhu'l-Büldân**, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.
- el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.
- Enverî, Hasan, **Istîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçukî**, Tahran 2535.
- Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002.

- Göksu, Erkan, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)**, I/1, (Mart 2009), s.83-96.
- Göksu, Erkan, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, (Gazi Üniversitesi SBE., Doktora Tezi), Ankara 2008.
- Gözübenli, Beşir, "İktâ (Fıkıh)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.49-50.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **Târîh-i Güzîde**, (Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâ'î), Tahran 1362.
- Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, **Rüsûmur-Resâ'il ve Nücümü'l-Fezâ'il**, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay., Ankara 1963.
- Hodgson, Marshall G. S., **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)**, II., University of Chicago Press, 1977.
- İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), **el-Evâmirü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.
- İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.
- İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996., s.15-30.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.1-28.
- Kaymaz, Nejat, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, II/2-3 (1964), s.91-155.
- Kaymaz, Nejat, **Pervâne Mu'înüd'd-dîn Süleyman**, DTCF Yay., Ankara 1970.
- Kennedy, Hugh, **The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State**, Routledge, 2001.
- Khan, Muhammad Akram, **Islamic Economics and Finance: A Glossary**, New York 2003.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985.
- Koca, Salim, **Malazgirt'ten Miryokefalon'a**, Çorum 2003.
- Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", **Belleten**, V/19 (1941), s.319-334.

- Köprülü, M. Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, (Ön-söz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981.
- Kucur, Sadi S., "İktâ (Selçuklular)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.
- Lambton, Ann K. S., "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), **Bellekten**, XXXVII/147 (1973), s.365-394.
- Lambton, Ann K. S., "Reflections on the Iqta", **Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb**, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965., s.358-372.
- Lambton, Ann K. S., **Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century**, New York 1988.
- Lambton, Ann K. S., **Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991.
- Lapidus, Ira Marvin, **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press., 2002.
- Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535/1976, (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- Ögel, Bahaeddin, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.
- Polat, M. Said, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 17 (Bahar 2005), s.17-53.
- Polat, M. Said, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat**, (Marmara Üni. Türkiyat Araş. Ens., Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Reşidü'd-dîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-Tevârîh**, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.
- Safi, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, V, Ankara 2002., s. 352-363.
- Satō, Tsugitaka, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, II., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006.
- Satō, Tsugitaka, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997.
- Suzuki, D. T., "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", **Orient**, 18 (1982), s.83-105.
- Şafak, Ali, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977.
- Tekâfirü'l-Menâsib**, (Neşr. Osman Turan), Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar), TTK Yay., Ankara 1988.

Turan, Osman, "İktâ", **İA**, V/2., İstanbul 1992., s.949-959.

Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2002.

Turan, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, TTK Yay., Ankara 1988

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941

Xylyfly/Huluflu, V., **Selçyk Devletinin Daxili Kyrlyşyna Dajir**, (ADETI Nəşrijaty), Baqь 1930.

Zahîrî'd-dîn Nişâbûrî, **Selçûknâme**, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332.